
QAFQAZ ALBANİYASININ ELLİNİSTİK DÖVRÜ ZƏRGƏRLİK SƏNƏTİ

Alban dövlətinin formalaşmasının antik dövrü ellinistik elementlərin incəsənətə gətirilməsi ilə müşayiət edilir. Zərgərlik sənəti nümunələri göstərir ki, həmin dövrdə ellin sənətinin təsiri özünü əsasən təqlidçilik və xaricdən gətirilmə əşyalar səviyyəsində büruzə verir.

Alban incəsənətinə Romanın təsirini oradan gətirilmiş əşyalar əsasında qiymətləndirmək olar. Onlardan biri – mozaikalı kəmərbənd (toqqa) (I-IV əsrlər) daha mürəkkəb kompozisiya quruluşu və minalı xatəmkarlıqla seçilir. “Roma dövrünə” [1, şəkl. 20, 22, 26-6] aid belə mozaikalı toqqalar bəzək əşyası kimi Şimali Qafqaz xalqları tərəfindən də (I-III əsrlərdə) istifadə edilmişdir. Qərb tipli belə nümunələr xaricdən gətirilmə olur, təsadüfi hallarda isə yerli ustalar da onların oxşarını hazırlaya bilirdilər [3, s.142].

Ellinistik cəhətlər lirayaoxşar formalı fiqurlu asma bəzəklər, yumruq kimi sıxılmış əl formasında və sairə də özünü göstərirdi. Simvol-əl çoxlu mənalara malikdir, həm müsbət, həm də mənfi rəmzi mənalar daşıyır. Ona görə də əl işarəsini çox vaxt müxtəlif duaların üzərində təsvir edirdilər. Əlin belə hifzedici əşyalarla təsviri onun sahibinin malik olduğu gücü, istehsal alətini, işi simvolizə edirdi. Heraldikada, ilk növbədə gerblərdə müəyyən şəkildə düzülmüş barmaqlar konkret mənə daşıyırdı: barmaqları aralanmış və duzləndirilmiş (şax qalmış) əl – narazılığı, əl üstə əlin təsviri – sədaqəti və birliyi, yumruq halında yumulmuş əl – gücü və vəhdədi bildirirdi. Deməli, əlin yumruq şəklində təsviri verilmiş asma bəzəklər sonrakı heraldik nişanların prototipi olmuş və bədxah ruhları “hədələyərək” əmək və qoruyucu gücü simvolizə etmişdir.

Belə təsviri elementlərlə işlənmiş asma bəzəklər və baş sancaqları bir çox Şərq ölkələrinin, o cümlədən Özbəkistanın zərgərlik sənəti üçün də səciyyəvidir. Baktriya məzarlıqlarında (Canqurat, e.ə. XI-XIV əsrlər) aşkar edilmiş, yumruqlanmış əl təsviri ilə tamamlanan sancaq da belə nümunələrə aiddir.

Gözmuncuğu kimi insan bədəninin digər hissələrinin təsvirindən də istifadə olunurdu. Mingəçevirdən (e.ə. II əsr – b.e. I-II əsrləri) tapılmış insan ayağı şəklində olan gözmuncuğu – asma bəzək pastadan hazırlanmış pəncə formasında verilmişdir. P.Dilin mülahizəsinə görə ayaq pəncəsi – ruhun rəmzidir: o insan bədəni üçün dayaq rolunu oynayaraq onu yıxılmağa qoymur. Ayaq birbaşa Yerə toxunduğundan oradan insana torpağın gücü ötürülür. Çox vaxt torpaqların mənimsənilməsi oraya ilk ayaq basanın müəyyən edilməsi ilə təsbit olunurdu (yeri gəlmişkən, məğlub edilmiş düşmənin üzərinə ayaq basılması – qələbənin rəmzi möhkəmləndirilməsi də buradan doğur). Sonralar ayaq təsviri gil çəkmələrlə əvəzləndi ki, bunu e.ə. XI-IX əsrlərə aid məzarlardan üzə çıxarılmış kükürlü gildən olan ağ inkrustasiyalı çəkməyoxşar qablar da göstərir.

Pastadan və gildən hazırlanmış asma-gözmuncuqları boyunbağıda yerləşdirildilər ki, onlar da muncuq funksiyası daşıyırdılar. Ustalar gilin imkanlarından istifadə etməklə heyvan pəncəsi, caynağı, dişi, quş caynağı və dimdiyi, insan əli və ayağı şəklində muncuq – hifzedicilər hazırlayırdılar. Muncuqlar müəyyən ritmik növbələşmə yaradaraq boyunbağını zənginləşdirirdilər.

Forma və obrazları ümumiləşdirməyə və tipikləşdirməyə meyli ilə fərqlənən Şərq incəsənətinə xas ənənəvi simvolika antik dövrün bədii mədəniyyətinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Bütün bunlar isə əşyaların yozulmağa hesablanmış işarəli funksiyasını artırmaya bilməzdi. Asmalardan, asmalıqlardan çox hallarda sadəcə utilitar əşya kimi yox, hifzedici, gözmuncuğu kimi istifadə olunurdu. Məmulatların təkcə özlərinə və onları zənginləşdirən formalara, bəzəklərə, elementlərə deyil, eyni zamanda onların hazırlandığı materiala da dini-ayın mənası verilir.

Bu dövrün yerli incəsənətində Manna-Midiya üslubunun ənənələri hələ də qorunub saxlanırdı. Bununla yanaşı heyvanların qabarıq-həcmli təsvir olunduğu əsərlərin obrazlı həlli bəzi dəyişikliklərə uğrayır. “Heyvan üslubu”na məxsus erkən sənət nümunələrinə nisbətən bu dövrün heyvan obrazları qəddarlıq və qəzəbdən məhrum olur, daxili gərginlik zəifləməyə başlayır, əvvəlki ekspressiya yoxa çıxır. Nəticədə xətlərin gözəlliyi və elastikliyi itir. Sakit, soyuqqanlı, rahat vəziyyətdə təqdim olunan heyvanlar formanı zəiflədirlər.

Buna baxmayaraq, əvvələr olduğu kimi yenə də məmulatların kompozisiyası öz bitkinliyi ilə rəğbət oyadır, ornamental silueti bəzəyən qabarıq naxışların ifadəliliyi insanı heyran edir. Zərgərlər rəngli (əlvan) daşların effektindən istifadəyə xüsusi diqqət yetirirdilər. Onların bacarıqı əllərində bu

daşlar sənət nümunəsinə çevrilirdi. Ustalar kristal, səffaf, yarım-səffaf tutqun daşlardan metal çərçivəni əlvan daşın dekorativ formasına salmaqla ecazkar gözəlliyə malik əşyalar düzəldirdilər. Zinət əşyalarının son dərəcə ifadəli kompozisiyaları üçbucaq, dairə, ellips, düzbucaqlı və başqa həndəsi fiqurlar şəklində olan əlvan daş və şüşələrlə zənginləşdirilirdi.

Alban sənətkarları bəzən əlvan daşlardan imtina edir, yalnız xalis qızıldan hazırlanmış müasir formaların effektləri ilə qane olurdular. Həmin dövrdə gözəlliyi hamar cilalanmış qızıl və zinət əşyalarının plastik formalarının vəhdətində gördüklərindən, onları naxışların xırda bölgüləri ilə parçalamır, əvəzində sakit və zəngin obraz həlli yaradırdılar. Məsələn, Mingəçevirdən tapılmış b.e. III-VI əsrlərinə aid sırgalar qara tərkiblə doldurulmuş ritmik şəkildə təkrarlanan kürəciklərdən təşkil olunmuşdur. Qızıl kürəciklər bir-birinə iki cərgəli dairəvi çıxıntılarla naxışlanmış kəmər vasitəsilə bağlanmışdır. Beləliklə, nümunələr göstərir ki, tədqiq olunan dövrdə müxtəlif dekorativ-ifadə formalarına malik sırgalar düzəldir və bu zaman əsasən kürəvi və digər dəyirmi detallar sadə və mürəkkəb çoxmərtəbəli kompozisiyaları təşkil edirdilər.

Zərgərin əlində material istər metal olsun, istərsə də yüngül, səffar və ya tutqun daş – onun dünya, təbiət haqqında ciddi düşüncələrinin miqyasını əks etdirirdi. Qızıl sırgalardakı (b.e. V-VI əsrləri) cilalanmış qırmızı daşdan hazırlanmış lövhənin həcmi də, tünd-qəhvəyi şüşədən olan sırgalardakı (V-VII əsrlər) dördbucaqlı ulduzun kəskin ucları da, qara tərkiblə doldurulmuş, kiçik zıncırov şəklində olan qızıl sırgaları bəzəyən üç kiçik oval relyefin dinamik ritmi də dəyirmi formaların plastikasını, onların yumşaq, axıcı siluetini çatdırır.

Qızılın parıltılı fakturasına maraq formanın işıqlı-plastik modelləşdirilməsi vəzifələri ilə bağlı idi ki, bu da zərgərlik məmulatlarında günəş şüalarının rəngdən-rəngə düşərək baxışı cəlb etməsi, cazibəsinə salması ilə xarakterik olan dəyirmi, kürəşəkilli elementlərdən istifadəni sərtləndirirdi.

Zinət əşyalarının böyük hissəsinin forması təkcə utilitar və estetik tələblərdən meydana gəlməyib. Minilliklər ərzində bəzəklərin mərasim, dini funksiya yerinə yetirən, seyr gücü simvollarla artırılan dini-ayın roluna böyük əhəmiyyət verilib. Həmin simvolların bir hissəsi ilan, günəş, spiral və s. formalarda təsvir olunurdu. Bu formaların mənasına varmaq onların həyatda oynadıqları rolu dərk etməyə, sonradan dəyişikliyə və yenidən mənalandirməyə məruz qalan bəzək əşyalarının ibtidai formalarını yaratmış insanların təsəvvürlər aləminə nüfuz etməyə şərait yaradır. İstər yuxarıda sadalanan, istərsə də tez-tez bir çox türk xalqlarında rast gəlinən, Türkiyə, Orta

Asiya, İran əhalisi arasında geniş yayılan romb, üçbucaqlı, bitki toxumu, badam və s. motivlərin eyni yozulması [4, s.12; 5, s.12] Azərbaycan zərgərlik məmulatlarının semantik əsasında oxşarlığın mövcudluğundan xəbər verir.

Tədqiq olunan dövrə yekun vuraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qafqaz Albaniyasının qədim sənətkarları zərgərlik məmulatları hazırlayarkən texnoloji nailiyyətləri, estetik tələbatları və hakim dini-ayin təsəvvürlərini əsas tuturdular.

Mis filizinin çıxarıldığı dağ mədən və şaxtalarının mövcudluğu, habelə qazıntılar zamanı aşkara çıxan xeyli sayda metal məmulatlar qədim Albaniyada zinət əşyalarının geniş şəkildə istehsal edildiyini təsdiqləyir. Bizə qədər gəlib çatan bəzək əşyalarından Albaniyada metal emalının üsulları barədə müəyyən təsəvvür əldə etmək olur. Belə ki, ölkə sakinləri arasında metal işləmənin ən geniş yayılmış üsulları döymə, həmçinin basma və formalara (qəliblərə) tökmə idi. Metal əşyalarının döymə üsulu ilə hazırlanmış qaynar və soyuq emal yolu ilə həyata keçirilirdi.

Qaynar üsulla hazırlama zamanı kürədə qızdırılmış metal zindan üzərində bir və ya bir neçə çəkicin köməyi ilə emal olunurdu. Qaynar döymə texnikası Alban məzarlıqlarından tapılan və əsasən dəmirdən hazırlanmış çoxsaylı bəzək əşyalarında öz əksini tapıb. Tökmə, döymə və s. proseslərin kombinə edilməsi yolu ilə hazırlanan üzüklər, sırğalar, qolbaqlar, boyunbağlar, kəmərlər və s. qaynar emal texnologiyasının izlərini daşıyır. Bəzək əşyalarının bəzi hissələrini birləşdirmək üçün ştift və lehimləmədən istifadə olunurdu.

Soyuq emal əsasən qızıl və gümüş əşyalar hazırlanarkən tətbiq edilirdi. Çünki bu metallara soyuq halda lazım olan formanı vermək və onları döymə üsulu ilə işləmək mümkün idi. Soyuq emal texnikası xeyli sayda metal bəzək əşyalarında öz ifadəsini tapıb. Sırğaları, üzükləri, qolbaqları, qızıl boyunbağları, zınqırovları onlara misal göstərə bilərik.

Metal emalının digər növü basma (kəsmə) idi. Bu növ məmulatlar hazır metal əşyaların içəri və ya üz tərəfində çəkilmiş rəsm üzrə müəyyən ornamətlərin basılması yolu ilə işlənirdi. Metal basma texnikası müxtəlif sər-dabələrdən tapılmış azsaylı əşyalarda özünü göstərir. T.İ. Qolubkina dəfinə şəklində və tək-tək tapılan dəmir pullar üzərindəki basmaları, O.S. İsmizadə isə – yüksək əyərli qızıldan hazırlanmış qılıncın dəstəyindəki nazik qızıl lövhəyi haqlı olaraq bu tip işlərə aid edir.

Metal emalının çox zəhmət tələb edən üsullarından biri də formalara tökmə idi. Həmin vaxtlarda açıq, ikitərəfli və sökülüb-yığılan formalar tətbiq

olunurdu. O dövrdə dəmirdən hazırlanmış bəzək əşyalarına xeyli az rast gəlinir ki, bu da görünür, həmin metalın öz bütövlüyünü, görkəmini pis saxlaması və qazıntılar zamanı tanınmaz halda olması ilə izah edilir. Halbuki, bunu qədim Alban sərdəbələrindən tapılmış bürünc, gümüş və qızıl əşyalar haqqında demək olmaz.

Bizim eranın ilk əsrlərinə aid zinət əşyaları böyük rəngarəngliyi ilə seçilir. Qafqaz Albaniyasının zərgərlik sənəti xüsusiyyətləri məmulatların çeşidliliyində və çoxvariantlılığında, onların ifadəli plastik-həcm formalarının daha geniş axtarışları və tapıntılarında öz əksini tapırdı. Yaraşlıq cütqabağlar, fiqurlu sonluğa malik baş sancaqları, gicgah üstü halqa və sırğalar, fiqurlu metal asmalıqları olan tək və ya çox rəngli boyunbağlar, qızıl boyunbağlar, əl və ayaq bilərzikləri və əlvan qaşlı üzüklər zinət əşyalarının bütöv ansamblını yaradırdı.

Oxşar zinət əşyaları dəsti, müasir Qazaxstan, Orta Asiya, Türkiyə və İran ərazilərində məskunlaşmış xalqlar üçün də xarakterik idi. Bu məmulatların ümumi cəhətləri yalnız müəyyən praktik əhəmiyyət daşıyan utilitar təyinatı ilə yox, həm də onların Tacikistan, İran və digər regionların xalqlarının bədii forma və ornamentləri ilə yaxınlaşan ornamental-dekorativ formaları ilə təsdiqini tapırdı.

Onların gözəlliyi coşqun-təntənəli və ağır-sakit obrazlı həll üslubu yarıdan proporsional mütənasibliyin tapılmasında siluet xəttlərinin rəvanlığında, ifadəli yozumda idi. Ölçü hissi qədim sənətkarları ornamentdən minimum şəkildə istifadə etməyə, bəzi hallarda isə ondan tam imtinaya vadar edirdi. Bu cəhət monolitliyi, həcmi ifadəliliyi və çoxobrazlılığı, zərif konstruktiv formalarla yaradılmış həcm, forma, siluet, mütənasiblik və dekorativliyin çeşidliliyi ilə xarakterizə olunan yerli keramik məmulatlara da xas idi.

Qədim zərgərlər məmulatları kompozisiyanı artıq dərəcədə yükləyən elementlərdən xilas etməyə can atırdılar. Mürəkkəb və ağır konstruksiyalı formalardan imtina, əvəzində zərgərlik məmulatlarını yeni bədii ifadə elementləri ilə zənginləşdirmə onları daha gözəl və zərif edirdi. Həm Alban, həm də hunların zərgərlik sənətinin əsas elementlərindən olan iri parlaq, çox hallarda müxtəlif formalı qırmızı daşların düzülməsi, habelə böyük dənəvərlərdən istifadə buna misal göstərilə bilər.

Eyni zamanda forma cəhətdən qızıldan hazırlanmış qiymətli zinət əşyalarına bənzəyən ucuz kütləvi məhsullar da istehsal edirdi [2, 59].

Dəmir və bürüncdən hazırlanmış bəsit üzük və bilərziklər xüsusi bədii keyfiyyətləri ilə seçilmirdir. Sənətkarları bu zaman gözəllik yox, rituala eh-

tiram, sakral qüvvəyə malik hifzetmə funksiyası qayğılandırır. Məna yükü zərgərlik məmulatının bütün strukturuna: formasına, detallarına, materialına və ornamentlərinə şamil edilirdi. Qeyd etmək maraqlı olardı ki, ayrı-ayrı bədii motivlər, habelə material çoxmənalı, polisemantik xüsusiyyət daşıyırdı. Yaxud da əksinə, eyni anlayışlar müxtəlif ifadə təcəssümünə malik olurdu.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, zərgərlik sənəti, ellinistik dövr, texnoloji nailiyyətlər, estetik tələbatlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ (ромб с крючками) – СА, 1969, № 3, рис. 20, 22, 26-б.
2. История Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1958, т. I.
3. Рзаев Н. Искусство Кавказской Албании (IV век до н.э. – VII век н.э.). Баку: Элм, 1976.
4. Сычева Н. Ювелирные украшения народов Средней Азии и Казахстана XIX-XX веков. М., 1984.
5. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Наука, 1999.

Sevil Sadikhova (Azerbaijan)

Jewelry art of Caucasian Albania of the Hellenistic period

The paper highlights the presence of antique elements in the jewelry art of Caucasian Albania. It is noted that at that time samples of jewelry art were formed under the influence of the art of Hellenism, which was mainly reflected in the level of imitation of imported objects. Jewelry related to the early of our era are distinguished by a great variety. Features of jewelry art of Caucasian Albania are reflected in a wide range and diversity, in the variety of searches and findings of expressiveness of plastic forms of products.

Key words: Caucasian Albania, jewelry art, Hellenistic period, technological achievements, aesthetic requirements.

Севи́ль Сады́хова (Азербайджан)

Ювелирное искусство Кавказской Албании эллинистического периода

Статья повествует о наличии античных элементов в ювелирном искусстве Кавказской Албании. Отмечается, что в то время образцы юве-

лирного искусства формировались под влиянием искусство эллинизма, что в основном находило отражение на уровне имитации ввозимых предметов. Украшения, относящиеся к ранним эпохам нашей эры, отличаются большим разнообразием. Особенности ювелирного искусства Кавказской Албании нашли отражение в широком ассортименте и многовариантности, в разнообразии поисков и находок выразительности пластических форм изделий.

Ключевые слова: Кавказская Албания, ювелирное искусство, эллинистический период, технологические достижения, эстетические требования.